

АСЕН ЧИЛИНГИРОВ

КОЙ ПОЛОЖИ ОСНОВИТЕ
НА КНИЖОВНОСТТА
В РУСИЯ

«ПРО И АНТИ», бр. 24 (600) от 12–18 юни 2003
ИНТЕРНЕТНА ВЕРСИЯ

Асен Чилингиров

КОЙ ПОЛОЖИ ОСНОВИТЕ НА КНИЖОВНОСТТА
В РУСИЯ

© Асен Чилингиров 2003

СЪ ПОРТРЕТА, ПИСАННАГО К. П. БРЮЛОВЫМЪ
(1840—1848 г.)

К. М. Оболенскій

Князь Михаил Оболенски

КОЙ ПОЛОЖИ ОСНОВИТЕ НА ПИСМЕНОСТТА В РУСИЯ

През 1870 г. в Москва излиза книгата на княз Михаил Андреевич Оболенски (1803-1873) *Изследования и заметки по русским и славянским древностям*, последвана пет години по-късно от едно приложение към нея с обем 500 страници голям формат. Не само българският, но и руският читател ще търси напразно в излязлата през следващите 120 години научна литература някакво сведение за тях – в най-добър случай той ще намери цитирано на няколко места заглавието на първата, а за втората няма да намери и него. Означава ли това, че тези книги не съдържат нищо, което дава основание да бъдат споменати сред многочислените публикации по старата руска и българска история? И кой е техният автор? Съдейки по титлата му, читателят ще си помисли, че в случая може да се касае за някой отекчен руски благородник, който не знае какво да прави с времето си. Ако българският читател успее по някакъв начин да се добере до първата книга, отпечатана също както втората твърде луксозно за времето си, погледът му първо ще се спре на нейното посвещение, при което и специалистът веднага ще се замисли дали авторът на книгата познава добре главните събития на българската история, защото то гласи: „Народу болгарскому в год празднования тысячелетия православной болгарской церкви посвящает Князь Михаил Андреевич Оболенский“. В това посвещение всичко е необикновено: и годината на посвещението, и причината за него – „хилядолетният юбилей на православната българска църква“. А необикновено е понеже авторът посочва тук не възприетата от повечето изследователи 865 година като дата за покръстването на българите, която днес се оспорва само от малцина автори, а годината, в която на едно от заседанията на Осмия вселенски събор българската църква бива призната за „автономна православна архиепископия“. Но странно е и обстоятелството кога авторът обръща внимание на своите сънародници за този юбилей, за който в руската литература не се среща нито дума. Че това става именно в 1870 година! А тази е годината, когато се учредява българската екзархия, и то против указанията на рус-

ката дипломация и на руската църква, която не закъснява да я обяви за схизматична и запазва това свое отношение в течение на близо осем десетилетия – нещо, за което не обичат да говорят нито руските, нито българските богослови. Ако пък на читателя се отдаде да намери в някои стари руски справочници сведения за автора – в съветските няма да ги намери, – ще се зачуди защо тези две публикации са покрити с булото на мълчанието. Та този автор е носил някои от най-важните научни звания в Царска Русия, има значителен брой публикации на документи от руската история, а в продължение на близо четири десетилетия е завеждал най-голямото за времето си хранилище на тайни документи на руската държава, Главния архив на Външното министерство в Москва! Разбира се, всички специалисти по въпросите на историографията знаят какво е представлявал този архив, от който до днешни дни не са били публикувани повече от две-три дузини документи, и то почти само от същия княз Оболенски. Някои може да са срещали дори в научната литература да се споменава за някакъв ръкописен Архивен сборник от XV век, от чието съдържание досега не е публикувана и една десета. А ако прелисти двете книги на княз Оболенски, той ще узнае, че авторът е посветил две десетилетия от живота си в изучаване на този сборник и че двете книги съдържат част от резултатите на неговите изследвания върху текста на сборника и неговия вероятен протограф, както и на някои от многото преписи на части от него. И тогава ще му стане ясно защо руската историография не споменава двете книги на княз Оболенски.

Старите кописи на ръкописи са имали обичая, когато преписват някакъв оригинал, да препишат и неговото „оглавление“, т.е. това, което ние днес наричаме съдържание и при нас се отпечатва накрая на книгата, а в повечето други страни, както и у нас в миналото, то се е поставяло в нейното начало. И то е било преписвано независимо от това, дали първообразът е съдържал всички части, стигнали до кописата. Такъв е бил случаят и с кописата на този сборник, включил в „оглавлението“ на своя ръкопис 780 заглавия на отделни текстове, които са се съдържали в първоначалния сборник-протограф. Оболенски изследва най-

внимателно това „оглавление“ и го публикува още в 1851 г. заедно с частта от сборника, носеща заглавието *Летописец руских царей* – и това е много оспорваният в руската историография летопис, който повече е известен под заглавието *Переяславл-Суздалски летопис*, повторно издаден от Руската археографска комисия едва през 1995 година като последен четиридесет и първи том от пълното събрание на руските летописи, но без „оглавлението“ на сборника, което повече не е печатано. Въз основа на него, както и на послесловието към сборника, част от което съдържат някои от преписите на същия протограф от XIII век, Оболенски стига до заключението, че този протограф е бил преписан от друг огромен по обем сборник, съставен и илюстриран в България, малко след средата на X век. Част от този сборник – протографа на сборника от XIII век, – съдържаща над 450 заглавия, е била откъсната от него в началото на 70-те години на XI в., а останалата част попада в Новгород, където покъсно се изготвят от нея два преписа – съкратен и по-пълен, от който през XV в. е преписан и Архивният сборник, но и други копия, от които две непълни са запазени във Варшава и Вилюс. Интересното в случая обаче е, че голям брой от липсващите в Архивния сборник текстове се съдържат в същия ред и състав в т.нар. *Изборник на княз Светослав от 1073 г.*, който според съветските изследователи е първата книга преведена и съставена в Киев от руски книжовници. А някои от останалите липсващи в Архивния сборник текстове са били включени в два други сборника с нравствено-поучително и практично съдържание, известни под названията *Пчела* и *Криница*, намерили широко разпространение в руската литература и преписвани многократно чак до XIX век, за които съветските учени пък приемат, че са изготвени в течение на XII и XIII век. също от руски книжовници. В оглавлението на Архивния сборник и неговия протограф са отбелязани обаче и други съчинения, предимно исторически, които първият сборник-протограф е съдържал и от които само отделни части са стигнали до нас и то в много по-късни преписи. Между нестигналите до нас е летописът, чийто автор е съставителят на сборника-протограф от X век, за който същият споменава в за-

пазения само фрагментарно и силно преработен послеслов, а в Архивния сборник е подменен със споменатия по-горе *Летописец русских царей*. Основното историческо съчинение, което е съдържала първата част на сборника-протограф от X век, е представлявало една компилация, съставена от съкращения *Шестоднев* на българския писател от X в. Йоан Екзарх, откъси от *Хрониките* на сирийския историк от VI в. Йоан Малала и византийския историк от X в. Георги Амартол, както и т. нар. *Александрия*, т.е. романа за живота на Александър Македонски, и *Историята на Юдейската война* от Йосиф Флавий. Някои части от тази компилация липсват в Архивния сборник, а други са дадени в съкратен вид. Три от нейните многобройни по-късни преписи, разпространявани в Русия под названието *Елински и римски летописец*, са запазени обаче в по-малко съкратен вид и съдържат заедно с някои от липсващите в Архивния сборник части, също и двете страници с текста на Именника на българските князе, един от най-важните извори за нашата история, за чийто произход са се водили и продължават да се водят нескончаеми спорове.

Но най-много спорове са се водили и продължават да се водят за произхода на т.нар. *Изборник на княз Светослав от 1073 година*. Когато неговият ръкопис бива открит в 1817 година, руските изследователи веднага го причисляват към началото на книжовната дейност в Киевска Русия като първи превод, изготвен от руски книжовници. Още при откриването на сборника неговите изследователи забелязват, че в ръкописа името на носителя на посвещението е изстъргано и заменено с името на киевския княз Светослав (1073-1076). Тази манипулация те си обясняват с това, че на туй място първоначално трябва да е било написано името на княз Изяслав, заменено след падането му от власт в 1073 година с името на брат му Светослав. 30 години по-късно обаче бива открит в Кирило-Белозерския манастир при Москва още един препис на същия сборник, в който името на носителя на посвещението не се дава като „великият от князете Светослав“ а като „великият от царете Симеон“. Това ново тълкуване на данните от ръкописа се приема безпрекословно от

световната наука, а изследванията на оригинала със съвременни фотооптически методи, извършени в реставрационните лаборатории на Руския исторически музей, където той сега се съхранява, потвърждават, че първоначалният текст е бил именно този. Руският изследовател Иван Львовчин публикува резултатите от тези изследвания още през 1980 г., но те не се приемат единствено от съветската наука, където в 1987 г. се публикува една „научна“ хипотеза на завеждащата по това време Московския отдел на Руската археографска комисия, Лидия Жуковска, според която протограф на преписа с името „княз Симеон“ е Светославовият Изборник от 1073 година и при този препис съвсем не ставало дума за българския княз / респ. цар Симеон, а за московския княз Симеон Горди (1340-1353), син на княз Иван Калита.

Ръкописът на *Изборник на княз Светослав от 1073 година* е един от най-ревниво пазените в Русия и на мене не ми е известно досега да е било позволено на някой българин да го докосне с ръце. Тази възможност не е имал и княз Оболенски, който не е ползвал и старото фототипно издание на ръкописа от 1880 г., излязло след смъртта му. И това му е попречило да забележи една важна особеност на ръкописа, която стана за първи път достояние на науката в 1983 година при публикуването на новото факсимилно издание, но на която и авторите на издаденото от БАН през 1991-1993 година изследване не обръщат внимание. А тя е, че ръкописът е бил преписан върху пергамент от два различни вида, висококачествен и долнопробен, при сглобяването му някои листа са били разместени, а към първата, втората, третата и седемнадесетата тетрадки са добавени листа. И именно тези добавени листа са на висококачествен пергамент, на тях са четири от илюстрациите, както и заглавките с посвещението и началото на втората част. При изследванията на текста на сборника обикновено се говори общо както за „българизми“, така и за „русизми“ в него. А лексикографското изследване на тези допълнително прибавени към ръкописа листа показва, че те не съдържат и следи от „русизми“, което означава, че са откъснати и взети от българския оригинал, преди същият да бъде унищожен.

Такава подмяна е направена и при част от ръкописа на т.нар. *Остромирово евангелие*, известно като първи датиран руски ръкопис. И в него нарисуваните на отделни листове три изображения на евангелистите са добавени по-късно, вероятно също около 1071-1073 г. Те явно произхождат от неговия български протограф и са изготвени в същото българско художествено ателие, както миниатюрите и заглавките от *Симеоновия сборник*. В своето изследване княз Оболенски се занимава подробно с въпроса за съставителя на сборника-протограф от X век, чието име е отбелязано в текста. Това е известният деец на Преславската книжовна школа презвитер Григорий, впоследствие споменаван с титлата епископ Мизийски. Оболенски съпоставя внимателно всички данни за него, известни дотогава науката – макар и по това време да не се знае една важна подробност, а именно, че той бил канонизиран от българската и руската православна църква още през второто десетилетие на XI век. През XII век името му попада в индекса на забранената литература и не е заличено само в менологиите на *Остромировото евангелие* и на *Охридския апостол* от XII век. Този Григорий, епископ Мизийски посещава руската велика княгиня Олга в изпълнение на официална мисия на българския цар Петър, а малко след това я придружава като неин главен съветник по време на посещението ѝ в Цариград – подробности за това посещение разказва византийският император Константин VII Багренородни в книгата си *За церемониите*, където споменава и името на Григорий, а други подробности, влезли в съставените значително по-късно руски летописи въз основа на летописа от същия Григорий, показват според Оболенски, че в тях е залегнал текст, който може да бъде написан само от непосредствен свидетел на това посещение. По време на дългия си живот, голяма част от който Григорий прекарва в Киевска Русия, именно той трябва да е положил основите на книжовността в Русия, свързана с нагаждането на книжовния език на Преславската школа към руските условия – а за това свидетелствуват копия от неговия сборник, следващи препис, изготвен още преди края на X в., които Оболенски също открива и които вече носят белезите на това нагаждане.

Оболенски проучва много внимателно изворните материали, свидетелстващи за конфликта между българската църква и цариградската патриаршия, чиито представители за пръв път се налагат в Киевска Русия в 1039 година. Гръцката църква не може веднага да вземе връх и на няколко пъти през същия век руските духовници успяват да се освободят от тяхната опека, но след 1071 година гърците надделяват и с поставянето на гърка Никифор начело на Киевската митрополитска катедра в 1097 година взимат в ръцете си за много десетилетия съдбата на руската църква. Руският изследовател се занимава подробно и с въпроса за унищожаването на българските оригинали, като излага своята хипотеза за него – причините и времето, когато то се провежда. За представяне на неговата хипотеза и на доказателствата му за нея, макар и в най-общи черти, е нужно значително повече място, отколкото може да се отдели тук. Изводите му не могат да обяснят всички причини за провеждането на една кампания от такъв голям мащаб – а и по времето, когато Оболенски прави своите изследвания, още не може да се прецени достатъчно ясно и обсега на тази кампания, в резултат на която са били унищожени хиляди български ръкописи.

Като едно от главните доказателства за това как през XII век в Русия се манипулират данните за презвитер Григорий, Оболенски сочи двете места, където неговото име е било цитирано в руските летописи с думите „така каза Григорий“. Те са запазени в този вид единствено в *Переяславл-Суздальския летопис*, съдържаш се в Архивния сборник, а в другите руски летописи, следващи официалната и одобрена от гръцката църква тяхна версия, се заменят с думите „така каза Георги“ – като под това име се приема името на византийския летописец Георги Амартол. Българският исторически сборник обаче е следвал на тези места не компилацията на Амартол, а оригиналният текст на Малала в превода на Григорий. Оболенски цитира и други руски текстове от началото на XII век, които свидетелствуват за широката кампания, поведена от представителите на гръцката църква срещу българите и по-специално срещу Григорий, обвинен в излагането на еретически учения и в симпатии към „жидовете“ с

превода си и включването в сборника на *История на Юдейската война* от Йосиф Флавий – макар че това съчинение трудно би могло да събуди симпатии към еврейския народ. Оболенски цитира и една приписка в руски ръкопис от XII век, в която се казва: „това говорят някои еретици [научени] от сарацинските [арабските] книги и от проклетите българи“.

Но тези обвинения не приключват през XII век със заличаването името на Григорий във всички руски ръкописи, а отново ще се възобновят в края на XIX в., когато В. М. Истрин, един от главните отрицатели на заслугите на българския книжовник, отдал голямата част от живота си за просветата на руския народ, ще нарече неговия сборник „Жидовски хронограф“. Този руски автор ще посвети цялата си научна дейност в течение на пет десетилетия, за да доказва, че нито преводите в „Жидовския хронограф“, нито съставителството му, са дело на българския книжовник, а са плод на „литературната дейност на руски книжовници“.

За реабилитацията на Григорий и неговия сборник няма да помогнат и публикациите на някои от най-бележитите изследователи на староруската литература, като архимандрит Леонид (Кавелин) и А. Шахматов. Първият продължава изследванията на княз Оболенски върху *Сборника* на Григорий и показва как руските кописи са използвали неговите текстове при съставянето на своите ръкописни сборници и преписите от тях чак до XIX в., без да дадат никакъв собствен принос за тяхното съдържание. Той прави и първия опит за реконструкция на първоначалния състав на историческия сборник-компиляция на Григорий, като отбелязва, че ако някой ден се прави подробно изследване на руските исторически сборници, в началото му трябва да се постави именно този сборник, от който произлизат всички руски исторически сборници. А. Шахматов разглежда сборника-протограф на Григорий като единно цяло и опирайки се на неговото съдържание той показва, че въз основа само на този сборник се създава цялата руска историческа, нравствено-морална и поучителна средновековна литература, като го нарича „Старобългарска енциклопедия на X век“.

Твърденията на тези бележити изследователи се заглушават от патриотически настроените руски, а по-късно и съветски автори. Заглавието, дадено от Шахматов за сборника на Григорий се модифицира в „Руска средновековна енциклопедия“ и започва да се прилага за т. нар. Изборник на княз Светослав от 1073 година – при това този сборник е препис само на половината от текста на българския сборник. А когато известният съветски историк на руската литература Олег Творогов издава изследванията си върху руските исторически сборници и техните текстове, не споменава нито дума за сборника на Григорий – който според неговия ученик Е. Г. Водолазкин бил „научен фантом“ – макар и този „фантом“ да е единствената реална историческа личност, назована поименно сред хипотетичните средновековни „руски“ автори в литературата на Русия.